

DEMOKRATIYA

məqalələri

11

*Azadlıqların
hüquqlarının müdafiəsi*

Tinsley Karbrou

DEMOKRATIYA

məqalələri

*«Bir arzum var: mənim dörd kiçik
övladım bir gün elə bir cəmiyyətdə
yaşasın ki, onları dərslərinin
rənginə görə yox, şəxsiyyətlərinə görə
qiymətləndirsinlər».*

*Martin Lüter King,
Vaşington çıxışı, 1963*

İcraçı redaktor: Corc Klak / **Redaktor:** Melvin Urofski
Baş redaktor: Pol Malamud / **Bədii tərtibatçı:** Tadeuş Miksinski

«İnam» Plüralizm Mərkəzində tərcümə olunub. www.inamcfp.org
Tərcüməçi: Cahan Əliyeva / **Redaktor:** Vahid Qazi / **Korrektor:** Kəmalə Cəfərova

MÜƏLLİF HAQQINDA:

Tinsley E. Yarbrou Qrinvildəki Sərqi Karolina Universitetinin sənət və elm üzrə tanınmış professorudur. O, bir çox tanınmış hüquqşünas, o cümlədən Ali Məhkəmənin hakimi Hüqo Blek və Con Marşal Harlan adlı iki hakim (baba və nəvə) haqqında kitab yazmışdır. Onun son dövrlərdə nəşr olunmuş kitabları bunlardır: «The Rehnquist Court and the Constitution» (Oxford, 2000) və «The Burger Court: Justices, Rulings and Legacy» (ABC-CLİO, 2001)

ABŞ Konstitusiyasının müəllifləri köləlik probleminin həllini gələcək nəsillərin ixtiyarına buraxıblar, Vətəndaş müharibəsi və Rekonstruksiya dövrü isə keçmiş kölələr və onların xələflərinə irqi ayrı-seçkilikdən yalnız müvəqqəti yaxa qurtarmaq imkanı verib. Ancaq 1950-ci illərin ortalarından başlayaraq ABŞ Ali Məhkəməsi insanın irqi, dərisinin rəngi və milli mənsubiyyətinə görə ayrı-seçkiliyə məruz qalmasına şərait yaradan qanunları yenidən nəzərdən keçirərək faktiki surətdə dövlət əsaslı bütün ayrı-seçkilik formalarını qadağan etdi.

Kongres də, öz növbəsində, səsvərmə, iş, ictimai yerlər, mənzil və federal büdcədən maliyyələşdirilən proqramlar sferasında yol verilən ictimai və özəl irqi ayrı-seçkiliyi qanundankənar elan etməyə başladı. Sonralar Ali Məhkəmə də gender əsaslı qanunların ciddi şəkildə araşdırılmasına keçdi, Kongres isə nəinki müxtəlif sahələrdə mövcud olan cinsi ayrı-seçkiliyə son qoydu, həmçinin əlillərə qeyri-bərabər münasibəti də yasaqladı.

Bərabərlik konsepsiyasının genişləndirilməsinə dair mübarizələr ABŞ tarixində dərin izlər buraxmış bir sıra ağırlı hadisələrə səbəb olub. Əksər eynimənşəli ictimai cəmiyyətlər istisna edilməklə, azlıqlara ədalətli münasibət göstərilməsi hər bir ölkənin ən fundamental və çətin vəzifələrindən biridir.

Cəmiyyətin öz legitim funksiyalarını yerinə yetirərkən bütün insanlarla eyni şəkildə davranması mümkün olan iş deyildir. Dövlətlər müntəzəm olaraq insanları ayrı-ayrı qruplara və yaxud kateqoriyalara bölməklə və bir qrupun nümayəndələrinə digərindən fərqli olaraq az və ya çox rəğbət bəsləməklə öz qanunlarında dəyişikliklər etməyə məcburdurlar. Ümumi gəlir səviyyəsindən asılı olaraq müxtəlif vergi normalarının, səsvərmədə iştirak və ya sürücülük vəsiqəsi almaq üçün lazım olan minimum yaş senzinin qoyulması bu cür ən ümumi tənzimləmələrə misal ola bilər. Nə qədər ki bu qaydalar hüquqi və mühüm sosial maraqlara xidmət edir, onlar qanuni hesab olunur və vətəndaşlar şüurlu surətdə onlara tabe olmalıdırlar.

Bunun əksinə olaraq isə insanları irqinə, milli mənşəyinə, etnik mənsubiyyətinə, cinsinə, dini etiqadına və ya digər bu cür əlamətlərinə görə qrupla-

ra bölən siyasətlər dövlətçilik məqsədlərinə uyğun gəlmir və insanlar tərəfindən məntiqli hesab olunmur.

Dövlətlər anadangəlmə əlamətlərinə və digər təsəvvürlərə görə müəyyən insanlara digərlərindən az üstünlük verirsə və bu, onların ala biləcəyi fayda ilə, yaxud üzərlərinə qoyulan yüklə az əlaqədardırsa, onda belə bir şübhə yaranar ki, dövlət rəsmiləri qanuni ictimai məqsədlərə əsaslanmaq əvəzinə qabaqcadan yaranmış yanlış fikirlərə, fərdi dəyər və davranış barədə stereotip təsəvvürlərə əsasən hərəkət edirlər.

Ancaq bu prinsiplərdən kənarda qruplara bölmənin ədalətsizlik və pislənilən bir şey kimi qəbul olunması geniş mənada mövcud sosial münasibətdən çox asılıdır. Məqsəd qrupları əhalinin sayca az hissəsini təşkil edəndə, fərqli fiziki xüsusiyyətlərə və ya başqalarına qərribə və qeyri-cəlbədicə görünən həyat tərzinə malik olanda, uzun illər dövlətin sanksiyalaşdırdığı hüquqsuzluğa məruz qalanda, yaxud qeyri-ortodoks siyasi və dini təsəvvürlərə malik olanda onların dəyişikliklərə sosial müqaviməti güclü olur və cəmiyyətə tam assimilyasiyası qeyri-mümkün görünə bilər.

Azlıqlarla və digər qruplarla pis rəftar təkcə qanunun hakimiyyətinə az və ya ümumiyyətlə hörmət qoymayan avtoritar sistemlərlə məhdudlaşmur. Demokratik prinsiplərə və fundamental ədalət anlayışına sadıqlıq baxımından uzun bir tarixi ənənəyə malik olmasına baxmayaraq, Britaniya 1960-cı illərdə ağdərilə olmayan insanlara qarşı münasibətini kəskinləşdirdi. Köləlik və onun qalıqları ilə tarixi mübarizə isə, heç şübhəsiz ki, Amerika təcrübəsinin çox böyük hüquqi və sosial nailiyyətləri sırasındadır.

Hətta bir ölkə milli azlıqlara və ya digər azlıq qruplarına qarşı ayrı-seçkiliyə son qoymaq qərarına gələndə onda mövcud problemlər bu dəyişikliyin münasib formaları nəzərə alınmaqla həll edilməlidir.

Ayrı-seçkilik əleyhinə siyasətə təkcə dövlət rəsmilərimizi tabe olmalıdırlar? Yoxsa o, özəl şəxslər və institutlara da şamil ediləcəkdir? Bu, ayrı-seçkiliyə əhəmiyyətli dərəcədə kökündən son qoymaq üçün kifayətdirmi? Yaxud, keçmiş qeyri-bərabərliyin vurduğu ziyanları, məsələn, iş axtaran, vəzifəyə təyin edilmək, kollecə daxil olmaq is-

təyən və başqa nailiyyətlər qazanmaq arzusunda olan azlıq qrupu üzvlərinə imtiyazlı münasibət təmin etməklə kompensasiya ödəmək lazımdır? Keçmişdəki qeyri-bərabərlik, qisası, gələcək hüquq bərabərliyini yaradacaqmı? Əgər belədirsə, onda, görəsən, bu təminatlar təkcə keçmişdə ayrı-seçkilikdən əziyyət çəkənlərlə məhdudlaşmalı, yoxsa həmin qrupun bütün üzvlərinə şamil edilməlidir?

Ayrı-seçkilik demokratik cəmiyyətə təhqirdir

Faktiki olaraq özünün bütün tarixi ərzində Birləşmiş Ştatlar azlıqların və digər azlıq qruplarının həyatına təsir edən müxtəlif məsələlərin həlli ilə bağlı köləlik və onun qalıqları ilə keşməkeşli mübarizədən tutmuş gender və ayrı-seçkiliyin digər qeyri-irqi formalarına münasibətdə bərabərlik prinsiplərinin ölkə boyu yayılması, əlil amerikalılar üçün bərabər rəqəbat sahələrinin müəyyən edilməsi və onlara zəmanət verilməsi, son illərdə seksual oriyentasiyanın özəl hüquqlar cərgəsinə aid edilərək qanuni müdafiə subyekti olması üçün göstərilən səylərə qədər bir çox problemə üzlaşıb.

Bəzi əsas mövzular bu hərəkətlərdən qidalanıb. Birinci düşüncə budur ki, ayrı-seçkiliyin müəyyən formaları açıq və demokratik cəmiyyət konsepsiyasına təhqirdir. Prezident Con Kennedi seqreqasiya tərəfdarı olan qubernator Corc Uollesin Alabama ştatı hökumətinə qarşı məhkəmə işində məhkəmənin Alabama Universitetində seqreqasiya sisteminin aradan qaldırılması barədə qərarından dərhal sonra 1963-cü ildə xalqa müraciətində bu prinsipi bəlağətli bir dillə ifadə etmişdir. *«Mən ümid edirəm ki, – prezident həmin axşam demişdi, – hər bir amerikalı, harada yaşasağından asılı olmayaraq, bu məsələ və digər müvafiq insidentlərlə bağlı bir anlığa dayanıb öz düşüncələrini saf-çürük edəcəkdir. Bu xalq bir çox millətlərdən və kökdən olan insanlardan formalaşmışdır. O, belə bir prinsip üzərində formalaşmışdır ki, bütün insanlar bərabər yaradılıb və bir insanın hüquqları təhlükəyə məruz qalanda hər bir başqa insanın da hüquqları daralmış olur».*

Bundan bir müddət sonra həmin ilin yayında öz dövrünün ən görkəmli hüquq müdafiəçisi Martin Lüter Kinq insan hüquqları müdafiəçilərinin Vaşinqtondakı nümayişinin kulminasiya nöqtəsinə çevrilən «Bir arzum var» adlı tarixi çıxışında bərabərlik hərəkatına başqa bir töhvəsini vermiş oldu. Kələliyin ləğvi barədə Bəyannaməni imzalamış prezident Avraam Linkolnun abidəsi ətrafında toplaşan iki yüz minlik izdiham qarşısında çıxış edən doktor Kinq öz dövlət siyasəti və özəl praktikasında insan dəyəri barədə stereotip təsəvvürlərə əsaslanan cəmiyyəti ədalətsiz cəmiyyət adlandırırdı: *«Bir arzum var: mənim dörd kiçik övladım bir gün elə bir cəmiyyətdə yaşasın ki, bu cəmiyyətdə onları dərilərinin rənginə görə yox, şəxsiyyətlərinə görə qiymətləndirsinlər»*.

Nəhayət, azlıqları və digər azlıq qruplarını müdafiə edən hərəkatlar yarandı və praktik fəaliyyətləri ilə özlərinə geniş dəstək qazandılar. Əgər bir cəmiyyət insanların bir qrupuna qarşı ayrı-seçkiliyə icazə verirsə, onun özünün digər xurafatçı əməlləri həyata keçirməsinin qarşısını nə ala bilər? Vətəndaşların çoxu dərk etdi ki, fərqli irqə, dinə, etnik mənsubiyyətə və ya fərqli oriyentasiyaya malik bir qrupun üzvlərinə qarşı ayrı-seçkilik digər məqsəd qrupları üzərinə hücumlara da aparıb çıxara bilər.

Kələliyə qarşı kampaniya

Bu cür narahatlıqların təsiri altında Birləşmiş Ştatlar tədricən xalqın daha dözə bilmədiyi ayrı-seçkilik tipləri üzərinə məhkəmə sistemi, qanunvericilik və icraedici sahələrdə, eləcə də ictimai rəydə hücumları genişləndirdi. Bu kampaniyalar arasında kələlik və onun qalıqlarına qarşı aparılan mübarizə daha ağırlı və uzunmüddətli oldu.

1980-ci ildə ABŞ Konstitusiyasının qəbul olunmasının 200 illiyi qeyd edilərkən ABŞ Ali Məhkəməsinə 1967-ci ildə təyin edilmiş ilk Afrika mənşəli amerikalı Sarqud Marşall bəyan etdi ki, onunla eyni irqdən olan insanların Konstitusiyanın özünü alqışlamaq üçün çox az əsasları var; əvəzində Afrika mənşəli amerikalılar öz minnətdarlıqlarını Konstitusiyanın 13, 14 və 15-ci əlavələri, Vətəndaş müharibəsi və Rekonstruksiya dövrlərinin kələliyi, səsvərmədə və ölkə həyatının di-

gər sahələrində ayrı-seçkiliyi ləğv edən qanunlar üçün saxlayırlar.

Mübahisəli olsa da, hakim Marşall bir çox cəhətdən haqlı idi. 1787-ci ildə qəbul olunmuş Konstitusiyanın özündə bildirilirdi ki, hər bir ştatın əhalisinin və beləliklə, ölkə Konqresinin aşağı – Nümayəndələr Palatasına seçiləcək nümayəndələrin sayının müəyyənləşdirilməsində kələlərin yalnız beşdə üç hissəsinin sayı nəzərə alınmalıdır.

Konstitusiya, həmçinin, kələlərin bir yerdən digərinə daşınmasını məhdudlaşdıran hər hansı bir əlavənin və ya qanun müddəasının qəbul edilməsini 1808-ci ilə qədər qadağan etmiş və sahibinin yanından qaçmış kələlərin, hətta onlar kələliyin qanunla ləğv edildiyi ştatlara qaçmış anda belə, geri qaytarılmaları barədə kələ sahiblərinə zəmanət vermişdi. Kələlik əleyhinə və buna bənzər məsələlər Şübatından başlayan qanlı Vətəndaş müharibəsi ərzində «Dred Skott Stendforda qarşı» (1857) məhkəmə işində Ali Məhkəmə qərar çıxarmışdı ki, azad və ya kələ olan Afrika mənşəli amerikalılar ABŞ vətəndaşları hesab olunmur və Konstitusiyada vətəndaşlara verilən hüquqlar onlara şamil edilmir.

Vətəndaş müharibəsindən sonra Konqres prezident Linkolnun 1863-cü ildə Kələliyin ləğvi haqqında Bəyannaməsi əsasında müharibə dövründə azad edilən keçmiş kələlərə tam vətəndaşlıq hüququ təminatı verən bir sıra əlavələr qəbul etdi və ştatlar da onları ratifikasiya etdi.

1868-ci ildə ratifikasiya olunmuş 14-cü Əlavənin əsas müddəasında deyilir: *«Heç bir ştat Birləşmiş Ştatların vətəndaşlarının imtiyaz və ya güzəştlərini məhdudlaşdıran qanunlar çıxarmamalı və tətbiq etməməlidir; heç bir ştat hər hansı bir şəxsi müvafiq hüquqi prosedur olmadan həyatdan, azadlıqdan və ya əmlakından məhrum edə bilməz; öz yurisdiksiyası daxilində olan heç bir şəxsi qanunla bərabər səviyyədə qorumaqdan imtinə edə bilməz»*.

Rekonstruksiya dövrünün bu əlavələrinin müddəaları və onların ilkin tətbiqi Birləşmiş Ştatlarda azlıqlara qarşı ayrı-seçkiliyi yalnız qismən və müvəqqəti olaraq dayandırdı. Həmin

əlavələrin müddəalarını real qüvvəyə mindirmək üçün Konqres öz səlahiyyətlərinə uyğun olaraq böyük əhəmiyyət kəsb edən bir sıra vətəndaş hüquqları aktlarını qəbul etdi. Məsələn, 1875-ci ildə qəbul olunan Vətəndaş Hüquqları Aktı ictimai nəqliyyat, mehmanxana və teatrlarda irqi sequeqasiya və ayrı-seçkiliyə qadağa qoydu.

Ancaq hətta 14-cü Əlavəni qəbul etmiş olan Konqres özü ölkənin paytaxtı Vaşinqtondakı məktəblərdə irqi sequeqasiyanı qanuniləşdirmişdi. 1870–1880-ci illərdə Rekonstruksiya dövrünə olan ümummilli rəğbət azaldı, bu, azmış kimi, Ali Məhkəmə Konqresin qəbul etmiş olduğu bu vətəndaş hüquqları aktlarını anti-konstitusion elan etdi.

Sequeqasiya qanunlarının yüksəlişi və süqutu

Rekonstruksiyadan sonrakı dövrün Ali Məhkəməsi də sequeqasiya qanunlarının qəbuluna rəvac verirdi.

«Plessi Fergusona qarşı» məhkəmə işində (1896) Ali Məhkəmə ayrılmış ərazilərdə «bərabər» şərait davam etdikcə ştatların dəmir yolu və digər ictimai və özəl yerlərdə irqi sequeqasiya tələb etmək səlahiyyətlərini genişləndirdi. Çoxları belə düşünürdü ki, sequeqasiya qanunları hər iki irqin nümayəndələrinə heç bir aşağılıq damğası vurmadan, həm ağlara, həm də qaralara eyni dərəcədə təsir edir. Ştat da məntiqi surətdə vətəndaş sülhünü və ictimai asayışı gücləndirmək üçün belə qanunların zəruri olduğuna qərar verirdi.

Yalnız kentukikli keçmiş qul sahibi hakim Con Marşal Halan bu fikirlə razılaşmırdı. Halan sequeqasiya qanunlarının həm üstün mövqeyə malik ağdərilələrə, həm də keçmiş qullara eyni dərəcədə münasibət bəsləməsi haqqında əksəriyyətin fikrinə nifrət edir və öz rəyində bildirirdi ki, Rekonstruksiya dövrünün əlavələrinə görə, «bizim Konstitusiyada insanın dərisinin rəngiylə bağlı heç nə deyilmir və o, vətəndaşlar arasındakı sinfi bölgünü nə tanıyır, nə də ona dözümlü göstərir. Vətəndaş hüquqları baxımından bütün vətəndaşlar qanun qarşısında bərabərdir».

Ali Məhkəmənin ştatlara Afrika mənşəli amerikalıları yarıkələ statusunda

saxlamağa icazə verilməsində iştirak etməsiylə bağlı Halan peyğəmbərcəsinə bildirdi: «Gələcəkdə Dred Skott işində bu, tribunalın çıxardığı *ən bədnam qərar kimi qiymətləndiriləcəkdir*».

«*Plessi Ferqusona qarşı*» məhkəmə işindən sonrakı yarım əsr ərzində «ayrı, lakin bərabər» prinsipi bu ölkənin işlək qanunu olaraq qaldı və yalnız irqi ayrı-seçkiliyin ən vulqar formaları nadir hallarda məhkəmələr də məğlubluqla üzlaşdı. Lakin 1930 və 1940-cı illərdə Ali Məhkəmə seqreqasiya qanunlarına, buna müvafiq irqi ayrı-seçkilik formalarına daha tənqidi gözlə yanaşmağa başladı.

«*Birləşmiş Ştalar «Karolin Produkts Ko»-ya qarşı*» məhkəmə işiylə bağlı hakim Harlan Fiski Stounsun rəyinin məşhur dördüncü qeydi ciddi şəkildə yenidən nəzərdən keçirilməli olan qanunlar sırasına «təcrid olunan və qapalı azlıqlara qarşı yanlışlıqları» da daxil etdi. Ali Məhkəmə II Dünya müharibəsində yapon mənşəli amerikalılara tətbiq olunan sanksiyaların hərbi zərurət kimi saxlanılmasına qərar versə də, hakim Hüqo Blek vurğulayırdı ki, «bir irqi qrupu vətəndaş hüquqlarından məhrum edən bütün hüquqi məhdudiyyətlər dərhal şübhə altına alınmalıdır». Bu dövrdə çıxarılan ən mühüm qərarlarında Ali Məhkəmə orta və peşə təhsili məktəblərindəki seqreqasiyalı ləğv etməyə başladı.

«*Svit Peinterə qarşı*» məhkəmə prosesində (1950) çıxarılan qərar nəinki bir qədər əvvəl qaralar üçün açılmış ştat hüquq məktəbinin Texas Universitetinin tamamilə ağdəriliylər üçün nəzərdə tutulan hüquq məktəbinə nisbətən pis vəziyyətdə olduğunu qəbul etdi, həm də bildirildi ki, seqreqasiyalı məktəblərin bərabər vəziyyətdə olub-olmadığını müəyyənləşdirərkən birinci instansiyalı məhkəmələr həm nəzərə çarpan, həm də çarpmayan faktorları – obyektiv ölçüyə gəlməsələr də – hüquq məktəbinin sanballılığını təşkil edən xüsusiyyətləri (təşkilatın nüfuzu kimi) diqqətə almalıdırlar.

«*Ayrı, lakin bərabər*» doktrinasına Ali Məhkəmənin bu sərt şərhindən ilhamlanan Rəngli Əhalinin Tərəqqisi Naminə Milli Assosiasiyanın hüquqşünası Sarqured Marşall və vətəndaş hüquqlarının müdafiəsilə məşğul

olan hüquqşünaslar artıq bu doktrina-nın özünə, xüsusilə də bütün seqreqasiya yerlərinin bərabər olması ilə bağlı yaygın fikirlərə qarşı meydan oxumağın vaxtı çatdığını qərara aldılar. Uzun sürən məhkəmə çəkişməsindən sonra Ali Məhkəmə 1954-cü il mayın 27-də bu mövqeyi dəstəklədi.

«*Braun Təhsil Şurasına qarşı*» və bu tip məhkəmə işlərlə bağlı Ali Məhkəmənin sədri Örl Uorrenin çıxardığı qərarla deyilirdi ki, qanuni şəkildə seqreqasiya olunmuş məktəblərdəki davamiyyət azlıqların uşaqlarının öyrənmək qabiliyyətinə mənfi təsir göstərərək onlara natamamlıq kompleksi aşılayır. Bu cür məktəblərdəki təhsil heç vaxt bərabər hesab oluna bilməz və 14-cü Əlavənin «bərabər müdafiə» prinsipi ilə ziddiyyət təşkil edir.

Sonrakı il «*Braun II*» işiylə əlaqədar növbəti yekdil qərarında Uorren bütün ictimai məktəblərdə seqreqasiyanın ləğvini tam sürətlə həyata

qaldırılması ilə bağlı məhkəmə işlərini aparan hakimlərə geniş islahedici səlahiyyətlər verdi: buraya irqi əlamətə görə bölünmüş qonşu məktəblərin integrasiyasını təmin etmək üçün şagirdlərin eyni avtobuslarda daşınması, şagird və müəllim heyətinə dair irqi kvotaların təyin edilməsi ilə bağlı məhkəmə göstərişləri daxil idi. Bununla belə, hakimlər de-yure (rəsmi) seqreqasiya ilə de-fakto seqreqasiya (yalnız yaşayış yerinin seqreqasiyası nəticəsində meydana çıxan seqreqasiya) arasındakı fərqi dəqiq müəyyənləşdirir və sonuncu halın Konstitusiya ilə qadağan olunmadığını bildirirdilər. İrqi baxımdan ikili məktəb sisteminə unitar məktəb sistemində keçid üçün əhali arasında əhəmiyyətli razılıq əldə olunan kimi aşağı instansiya məhkəmələrinə də seqreqasiya ilə bağlı qərarların əhatə dairəsinin genişləndirilməsinə göstəriş verildi. Nəhayət, Ali Məhkəmə 14-cü Əlavənin «bərabər müdafiə» prinsipinin təsir dairəsini sadəcə irqi bərabərsizliyə yox, ayrı-seçkilik mahiyyəti daşıyan bütün siyasətlərə şamil etdi.

ABŞ-in məhkəmə sistemi bir çox üsullarla irqi bərabərliyə nail olunmasına istiqamətləndiyi dövrlərdə Ağ evlə

Konqres də bu tip ayrı-seçkiliyin aradan qaldırılması üçün müvafiq tədbirlər görürdü. Alabama ştatının Birmingem şəhərində vətəndaş hüquqlarının müdafiəsinə qalxan nümayişçilərlə polis arasındakı milli qarşıdurmanın ardınca Kennedi administrasiyası bu hüquqlara dair geniş perspektivli qanun layihəsi təklif etdi. 1963-cü ildə Kennedinin sui-qəsd nəticəsində ölümündən sonra yeni seçilmiş prezident Lin-don B. Conson həmin qanun layihəsi-ni Konqresdən keçirdi.

Ştatlararası ticarəti tənzimləmək və 14-cü Əlavənin müddəalarının təsirini gücləndirmək üçün öz səlahiyyətlərinə uyğun olaraq Konqresin 1964-cü ildə qəbul etdiyi Vətəndaş Hüquqları Aktı ictimai yerlərdə, iş yerlərində və federal proqramlarda ayrı-seçkiliyin irqi və digər müvafiq formalarını qadağan etdi. Bu qanunun son bəndinin tətbiqi ictimai məktəblərdə mövcud olan ayrı-seçkiliyin ləğvini sürətləndirmək baxımından istənilən məhkəmə qərarından daha çox iş gördü. Alabama ştatında səsvermə hüquqlarının tələb edən nümayişçilərə qarşı zorakılıqdan dərhal

keçirmək barədə aşağı instansiya məhkəmələrinə və məktəb şuralarına təlimat verdi.

1969-cu ildə sədr Uorren təqaüdə çıxmazdan əvvəl Ali Məhkəmə və aşağı instansiya məhkəmələri irqlərə-rası nikahı qadağan edən Virciniya ştat qanunu da daxil olmaqla, ölkə həyatının bir çox digər sahələrini əhatə edən seqreqasiya qanunlarını ləğv etdi. Ali Məhkəmə Uorren Burger (1969–86) və Vilyam H. Renkvistin (1986) rəhbərlik etdikləri dövrlərdə məktəblərdə seqreqasiyanın aradan

sonra Konqres 1965-ci ildə Səsvərmə Hüquqları haqqında Akt qəbul etdi. Həmin akt tarixən irqi ayrı-seçkiliyin mövcud olduğu ştatlarda səsvərmədə iştirak edənlərin qeydiyyatı zamanı tələb olunan savad testi və digər səsvərmə testlərini yasaqladı və bu ştatlardan yeni seçki qanunlarını tətbiq etməyə başlamazdan əvvəl federal rəsmilərdən icazə almağı tələb etdi.

1965-ci il aktı cənub ştatlarında səsvərenlərin qeydiyyatına alınması zamanı Afrika mənşəli amerikalıların sayının böyük miqdarda artmasına və buna müvafiq olaraq siyasi arenada irqçi çağırışlardan istifadə olunmasının xeyli azalmasına səbəb oldu. Bundan əlavə, Ədalətli Mənzil Hüququ haqqında 1968-ci il Aktını qəbul etməklə Konqres mənzil sövdələşmələrində mövcud ayrı-seçkiliyin aradan qaldırılmasına nail olmağa çalışdı.

Bütün azlıqların hüquqları

Birləşmiş Ştatlarda ayrı-seçkiliyə, əlbəttə ki, təkcə Afrika mənşəli amerikalılar məruz qalmamışdır. Ölkə tarixində yerli amerikalılara münasibət də eyni dərəcədə kədərlidir. Uzun illər Konqres və məhkəmələr qərb ərazilərinin hindu tayfalarının mülkiyyət hüquqları barəsində genişlənməsinə, onların torpaqlarının müsadirə edilməsinə və çox vaxt pis yaşayış şəraitinə malik rezervasiyalarda təcrid olunmuş şəkildə yaşamağa məcbur edilmələrinə rəvac vermişdir.

Buna baxmayaraq, təcridəndə hindulərə vətəndaşlıq və səsvərmə hüququ verilmişdir. Bundan əlavə, 1960-cı ildən başlayaraq hinduların vətəndaş hüquqları uğrunda mübarizə aparan qruplar mütəşəkkil şəkildə olmuş, ovçuluq, balıqçılıq, torpaq hüquqları, həmçinin onlara məxsus məzarlıqlar və müqəddəs yerlərin qorunması baxımından bir sıra nailiyyətlər əldə etmişlər. Bununla belə, 1990-cı ildə aparılan mühüm bir məhkəmə prosesində Ali Məhkəmə kaktusdan hazırlanmış narkotik tərkibli bitkidən istifadə etməklə həyata keçirilən xüsusi qəbilə mərasimini ləğv etmiş və bildirmişdir ki, dini ayinlər narkotik maddələrdən istifadəyə bağlı tənzimləmə aktları da daxil olmaqla, dini baxımdan neytral qanunların tələblərinə uyğun gəlməlidir.

İspan mənşəli amerikalılar da

Amerika həyatına assimilyasiya olunarkən eyni çətinliklərlə üzləşmişlər. Dil baryeri, xüsusilə də Meksikadan qanunsuz mühacirətin ölkə üçün doğurduğu narahatlıqlar ispan mənşəliləri iş, mənzil və təhsil məsələlərində ayrı-seçkilik obyektinə çevirmişdir. Bundan əlavə, ingilis dilinin dövlət dili kimi qəbul olunması hərəkatında ispan dili əsas hücum hədəfi olmuşdur. Lakin ABŞ-ın digər azlıq qrupları kimi, ispan mənşəli amerikalılar da son illər tərəqqiyə nail olmuşlar. 1982-ci ildə Ali Məhkəmə Texas ştatının sənsiz mühacir uşaqlarının pulsuz dövlət məktəblərindən xaric edilməsi praktikasına son qoydu və hakimlər hər bir uşağın gələcək inkişafı üçün təhsilin son dərəcə vacib olduğunu vurğuladılar.

Əhali arasında sayca azlıq təşkil etməsə də, Amerika qadınları, əksər ölkələrdə olduğu kimi, ənənəvi olaraq gender təsəvvürlərinə əsaslanan müxtəlif növ məhrumiyətlərə məruz qalmışlar.

1920-ci ildə 19-cu Əlavə Konstitusiyaya daxil edilənə qədər məhkəmələr, bir qayda olaraq, qadınları seçki hüququndan məhrum edən ştat qanunlarını dəstəkləyirdilər. Keçmişdə qəbul edilmiş bir sıra qanunlar qadınların hüquq, tibb və digər müəyyən ixtisaslara yiyələnməsini qadağan edirdi. Belə ki, hətta 1961-ci ildə Ali Məhkəmə bu işə öz razılıqlarını xüsusi şəkildə bildirməyə qədər qadınların andlılar məhkəməsinin iclası olmasını yasaqlayan Florida qanununu qüvvədə saxlamışdı. Buna baxmayaraq, dövlət tərəfindən mükafat və əməyin bölüşdürülməsi prinsipində cinsi əlamətdən daha çox irqi əlamət əsas götürülmüşdür. Afrika mənşəli amerikalılar kimi, qadınlar da uzun müddət mütəmadi olaraq siyasi proseslərdən uzaqlaşdırılmış və beləliklə öz talelərinə nəzarət etmək imkanından məhrum edilmişlər.

Bu cür düşüncələrə əsaslanan Konqres 1964-cü ildə qəbul etdiyi Vətəndaş Hüquqları Aktında gender məsələsini məşğulluq üzrə ayrı-seçkiliyin qadağan edilmiş növləri sırasına daxil etdi. 1972-ci ildə qəbul olunan Təhsil Qanunu Əlavələrinin IX maddəsi federal fondlardan maliyyələşən məktəblərdə oxuyan qızlara qarşı ayrı-seç-

kiliyi qadağan etdi. Həmin il Milli Qadınlar Təşkilatı (MQT) və digər qrupların təzyiqi altında Konqres Bərabər hüquqlar haqqında Əlavəni ratifikasiya üçün ştatların qanunverici orqanlarına təqdim etdi. Həmin əlavədə deyilirdi ki, qanunla təmin edilən hüquq bərabərliyi cinsi əlamət əsasında ABŞ və ya onun hər hansı bir ştatı tərəfindən inkar edilə və ya məhdudlaşdırıla bilməz. Lakin bu əlavə tələb olunan sayda ştat tərəfindən ratifikasiya olunmadı və Ali Məhkəmə, ümumiyyətlə, gender təsnifatlarını irqi təsnifatlara bərabər tutmaqdan imtina etdi.

1971-ci ildə Ali Məhkəmə ilk dəfə olaraq «bərabər müdafiə» prinsipi əsasında cinsi ayrı-seçkilik qanununa zərbə vurdu və bir neçə ildən sonra məhkəmənin əksər üzvləri bu qənaətə gəldilər ki, genderlə bağlı qanunlar yarışübhəlidir və yalnız mühüm dövlət maraqları ilə əhəmiyyətli dərəcədə bağlı olduğu hallarda qüvvədə olacaqdır.

Yalnız qadınlar hamilə ola bildikləri üçün «Roy Ueydə qarşı» (1973) məhkəmə işində çıxarılan qərarla tanınan mübahisəli abort hüququ da qadınların çoxu tərəfindən gender əsaslı qanunlara qarşı müdafiə, eləcə də özəl həyatın toxunulmazlığına zəmanət kimi başa düşülür.

Birləşmiş Ştatlar fərqli seksual oriyentasiyaya əsaslanan ayrı-seçkiliyi qadağan etməyə, yaxud böyüklərin razılıqlı homoseksual əlaqədə olmaqla bağlı hüquqlarını tanımağa o qədər də böyük həvəs göstərməyib. Bir çox şəhər, qraflıq və ştatlar fərqli seksual oriyentasiyalılara qarşı ayrı-seçkiliyi qadağan olunmuş təsnifat formaları sırasına daxil edib, bəziləri isə hətta daha irəli gedərək eynicinsli insanların nikah hüququnu tanıyıb.

«Romer Evansa qarşı» məhkəmə prosesində Ali Məhkəmə insanları seksual üstünlüyə əsaslanan ayrı-seçkilikdən qoruyan bütün mövcud və gələcək tənzimləmə aktlarını qadağan edən bir əlavənin ştatlardan birinin konstitusiyasına daxil edilməsini bərabər müdafiə prinsipi əsasında 3 səsə qarşı 6 səsle rədd etmişdir. Məhkəmə homoseksualları xüsusi qaydada müdafiə olunan təbəqə kimi elan etməkdən boyun qaçırsa da, həmin əlavəni ştatın homoseksualları ikinci dərəcəli vətəndaşlara çevirmək

cəhdi kimi dəyərləndirərək, onun yol-verilməz olduğunu bildirdi və pislədi.

1971-ci ildə Burgerin başçılıq etdiyi Ali Məhkəmə yad vətəndaşlığın – qeyri-leqal mühacirin leqal statusunun konstitusion baxımdan şübhəli olduğunu elan etdi və Birləşmiş Ştatların vətəndaşı olanlarla olmayanlar arasındakı fərqi müəyyənləşdirən qanunları ciddi məhkəmə şərhinin predmetinə çevirəcəyinə söz verdi. Sonrakı qərarlar əsasında ictimai güzəştlərin yalnız vətəndaşlığı olanlara şamil edilməsini nəzərdə tutan bir sıra qanunlar qüvvədən düşdü. Eyni zamanda, hakimlər aydınlaşdırdılar ki, vətəndaşları əcnəbilərdən fərqləndirən federal qanunlar əcnəbilərə müvafiq ştat qanunlarına nisbətən daha böyük hörmət və ehtiram haqqı tanıyıb. Onlar, həmçinin, ictimai vəzifə hüququnun yalnız vətəndaşlığı olanlara şamil edilməsini nəzərdə tutan bir sıra qanunları qüvvədə saxlayaraq, ümumən vətəndaşlarla qeyri-vətəndaşlara bərabər səviyyədə münasibət göstərilməsində istisnalar olduğunu qəbul etdilər.

İşlə bağlı vəzifələrin icrası ilə müəyyən yaş həddi arasında ümumi əlaqənin olduğunu qəbul etsə də, Ali Məhkəmə işə görə yaş hədlərini hətta «yarışübhəli» qaydada belə təsnifatlaşdırmaqdan imtina etmişdir. Təəccüblü deyil ki, yaşca böyüklərin siyasi təsirinin daim artdığı bir şəraitdə Konqres yaş ayrı-seçkiliyinə qarşı bir sıra qanunlar qəbul etmişdir. Məsələn, 1964-cü ildə qəbul edilən Mülki Hüquqlar Aktı işdə ayrı-seçkiliyin qadağan olunmuş formaları sırasına yaş amilini də daxil etmişdir.

II Dünya müharibəsindən üzü bəri veteranlar və əlil amerikalılar əlilliyə görə ayrı-seçkilik əleyhinə müdafiə tədbirlərinin qəbul edilməsi məqsədilə Konqresə lobbicilik təsiri göstərmişlər. 1990-cı ildə belə bir qanunun qəbul edilməsi məqsədilə təşkil olunmuş koalisiya Konqresi Əlil Amerikalılar Aktını qəbul etməyə inandırdı. Əlil şəxsi «həyati funksiyalarının» bir və ya bir neçəsini itirmiş fiziki və ya əqli çatışmazlığa malik fərd kimi müəyyənləşdirən həmin qanun əlil şəxslərin ictimai yerlərə giriş hüququ, iş imkanı və kommunikasiya imkanları ilə təmin olunmasına zəmanət verir, eyni zamanda sahibkarlardan və digərlərindən bu qanunun tələblərinin yerinə

yetirilməsi üçün bəzi zəruri vasitələrin əldə edilməsini tələb etdi.

Əlil Amerikalılar Aktı əmək qabiliyyətini itirmiş şəxslərin işdə, təhsildə və digər sahələrdə qarşılaşdığı maneələrin azaldılması istiqamətində uzun bir yol keçmişdir. Lakin Ali Məhkəmənin bəzi qərarları bu qanunun müddəalarını dar çərçivədə şərh edir. Məsələn, 1990-cı ildəki proseslərin birində məhkəmə üzvlərinin çoxu belə bir nəticəyə gəldi ki, Əlil Amerikalılar Aktı hava yolları şirkətini yaxını görməkdən əziyyət çəkən pilotları işə götürməyə məcbur edə bilməz.

Təsdiqedicisi aksiya ətrafında müzakirələr

Burger və Renqvistin başçılıq etdikləri ali məhkəmələr həm də Uorrenin üzvləşmədiyi başqa bir ayrı-seçkilik problemiylə – «təsdiqedicisi aksiya» ətrafında gedən zəhlətökən mübahisələrlə qarşılaşmışdı.

İrqi azlıqlara və qadınlara məşğulluq və ali təhsil sahəsində keçmiş haqsızlıqların yaralarını sağaltmaq məqsədilə 1960-cı illərdən başlayaraq dövlət orqanları və universitetlər azlıqların və qadınların təhsil ocaqlarına qəbula və məşğulluğa görə müxtəlif dərəcəli üstünlüklərini genişləndirən proqramlar işləyib hazırladılar.

Belə proqramları dəstəkləyən insanlar sübut etdirdilər ki, bunlar tarixən məqsədli şəkildə ayrı-seçkiliyə məruz qalmış qrupların üzvlərinə qarşı ədalətli yanaşmanı təmin edən və həqiqətən inteqrasiya olunmuş cəmiyyətin yaradılmasını sürətləndirən müvəqqəti tədbirlərdir. Bundan əlavə, təsdiqedicisi aksiya tərəfdarları onu da xüsusilə vurğulayırdılar ki, bu proqramların güman edilən qurbanları olan ağdərilili kişilərin məruz qalacaqları əks istiqamətli ayrı-seçkilik cəzası uzun illər irqinə və ya dərisinin rənginə görə pis rəftar edilmiş Afrika mənşəli amerikalılar və başqa qrupların əziyyəti ilə müqayisəolunmazdır və buna görə də bu gün onlar xüsusi hüquqi müdafiə ilə təmin olunmalıdırlar.

Təsdiqedicisi aksiya proqramlarının «əks-istiqamətli ayrı-seçkilik» mahiyyətinin qeyri-konstitusion olduğunu bildirməklə yanaşı, bu proqramların əleyhdarları onların Konstitusiyanın insanı dərisinin rənginə görə seçməsi konsepsiyasına zidd olduğunu,

qabiliyyətə görə inkişaf prinsipini pozduğunu, irqi düşmənçiliyi dərinləşdirdiyini və bəlkə də yardım etmək istədikləri şəxslərə natamamlıq hissi aşıladığını qeyd edirdilər.

Ali Məhkəmənin təsdiqedicisi aksiya proqramlarına meydan oxuyan məhkəmə çəkismələrinə reaksiyası müxtəlif olmuşdur.

Kaliforniya Universiteti regentləri Bakketə qarşı» (1978) məhkəmə işiylə əlaqədar özünün ən böyük qərarında Ali Məhkəmə dövlət tibb məktəbinə qəbul zamanı 100 yerdən 6-sının azlıqların nümayəndələri üçün ayrılmasını təmin edən kvota sisteminin əleyhinə çıxdı. Bu qərarın hazırlanmasında hakim Luis Pauelin prinsipial, əsas rəyi həqiqətən həlledici rol oynamışdı.

Özü və digər dörd hakimin adından danışan Pauel mübahisəli kvota məsələsinə ciddi zərbə vurdu və qəti şəkildə bildirdi ki, bütün irqi təsnifatlar Şirqi təsirə yol verilmədən ciddi hüquqi araşdırma obyektidir və heç bir xüsusi maraq yalnız irqi əlamətə əsaslanan qəbul etmə siyasətini dəstəkləyə bilməz.

Ancaq Pauel və digər dörd hakimdən ibarət qrup bunu da qərara aldı ki, ştatın fərqli tələbə payına zamanət verilməsində marağı qərarların qəbul edilməsində digər faktorlarla yanaşı, irqi əlamət faktorunun da nəzərə alınmasını əhəmiyyətli dərəcədə qüvvətləndirmişdir.

«Polad sənayesi işçiləri Veberə qarşı» məhkəmə işiylə əlaqədar növbəti

il çıxardığı qərarla Ali Məhkəmə üzvlərinin çoxu şirkətin və onun həmkarlar ittifaqının müəyyən iş yerlərinin 50 faizinin azlıq nümayəndələrinə verilməsi və bu praktikanın belə işçilərin azlıq faiz göstəricisinin ərazidəki işçi qüvvəsində azlıq payına yaxınlaşanaq davam etdirilməsi barədə qərarını qüvvədə saxladı. Ağdərili işçi Brayn Veber həmin qərarın 1964-cü ilin Mülki Hüquqlar Aktının məşğulluqda ayrışikliyi qadağan edən müddəalarını pozduğunu bildirərək, şirkətin bu kvota

tasına qarşı iddia qaldırmışdı. Ancaq məhkəmə qərara aldı ki, bu qanun aktı şirkətin iri kvota müəyyən etməsiylə bağlı könüllü qərarına ərazidə məşğulluq sahəsində keçmiş ayrı-seçkililiyin zərərini aradan qaldırmaq vasitəsi kimi şamil edilə bilməz.

Burgerin Ali Məhkəmənin sədri olduğu dövrlərdə çıxarılan qərarları balanslaşdırmaq üçün Ali Məhkəmə müxtəlif təsdiqedicisi aksiya tədbirlərinin bəzilərinə qüvvədə saxlamış, bəzilərinə isə ləğv etmişdir. «*Fullilou Klucnikə qarşı*» (1980) məhkəmə işiylə bağlı qərarında Ali Məhkəmə federal ictimai iş fondlarında azlıqların biznes fəaliyyəti üçün müvafiq faiz nəzərdə tutan Konqres qanununu qüvvədə saxladı və hakimlər həmin qərarla bunu aydınlaşdırdılar ki, bu cür federal təsdiqedicisi aksiya proqramlarına ştat və yerli hökumətlərin müvafiq proqramları ilə müqayisədə daha çox hüquqi rəğbət göstərməlidir. Beləliklə, Renkvistin sədrlik etdiyi Ali Məhkəmənin üzvləri ilk mərhələdə Burger dövrünün məhkəmə qərarlarındakı mövqelərini dəstəklədilər. Ancaq «Adarand Konstruktors İnk.» Penaya qarşı» (1995) məhkəmə qərarında Ali Məhkəmə üzvlərinin çoxu buna tərəfdar çıxdı ki, həm federal, həm də ştat proqramları eyni dərəcədə ciddi hüquqi təhlil obyektidir.

Son dövrlərdə Ali Məhkəmənin təsdiqedicisi aksiyalara əks münasibəti seçki proseslərinə də şamil edilmişdir.

«Şou Hanta qarşı» (1996) işiylə bağlı və digər qərarlarında Ali Məhkəmə ağdərili seçicilərə ABŞ Konqresinin Nümayəndələr Palatasına, necə deyirlər, azlıqların çoxluq təşkil etdiyi seçki dairələrindən seçilmiş Konqres üzvlərinə qarşı iddia qaldırmağa icazə vermişdir. 1990-cı ildə keçirilən siyahıyaalmadan sonra Ədliyyə Departamentinin təzyiqləri altında bir neçə ştat Afrika və ispan mənşəli amerikalıların səsvermədə çoxluq təşkil etdiyi seçki dairələri təyin etmişdir; bununla da həmin dairələrdə azlıq namizədlərinin Konqresə seçilmək şansı daha böyük olmuşdur. Bir sözlə, məhkəmə 1965-ci ilin Səsvermə Hüquqları Aktına 1982-ci il əlavələrinin Konstitusiyaya uyğunluğunu təsdiq etməklə bu cür xüsusi seçki dairələrinin xeyrinə qərar çıxarmışdır. Həmin əlavələrdə deyilir ki, ştatların seçki qanunları təkcə ayrı-seçkilik məzmunu daşıdığına görə deyil, həm-

*ABŞ Dövlət Departamentinin Beynəlxalq
Informasiya Proqramları Şöbəsi*

<http://usinfo.state.gov>

*Produced by Regional Program Office, Vienna
(Democracy Paper no. 11/Azeri)*